

Юрій Гаврилюк

Син Ходма

Михайло Грушевський
1866–1934

Юрій Гаврилюк

Син Холма

Михайло Грушевський

1866–1934

Холм 2016

*Видано завдяки дотації Міністра внутрішніх справ і адміністрації
Республіки Польща*

*Wydano dzięki dotacji Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji
Rzeczypospolitej Polskiej*

Редактор: Григорій Купріянович

Мовна редакція: Андрій Савенець

Підбірка ілюстраційного матеріалу: Юрій Гаврилюк

Окрім загальнодоступних публікацій та авторських фотографій були використані також копії документів і зображень, оригінали яких зберігають: Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського, м. Київ; Центральний державний історичний архів України, м. Київ; Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника, м. Львів; Музей історії давнього Галича, с. Крилос; Холмська публічна бібліотека ім. Марії Пауліни Орсетті в Холмі.

На обкладинці:

I. Портрет Михайла Грушевського (1907 р.). Художник Фотій Красицький.

II. Пам'ятний хрест, встановлений 21 вересня 2016 року Українським Товариством до Ювілею 150-річчя з дня народження Михайла Грушевського біля церкви св. Іоана Богослова у Холмі, в якій охрещено майбутнього вченого та політика.

III. Пам'ятник Михайліві Грушевському при вул. Володимирській у Києві.

IV. Православна церква св. Іоана Богослова у Холмі.

Фотографії Ю. Гаврилюка

© Copyright 2016 by Towarzystwo Ukraińskie

ISBN 978-83-65428-00-4

Видавець: Українське Товариство

Пам'ять про визначного сина Холма

У2016 році виповнилося 150 років від народження Михайла Грушевського – постаті, що стала символічною в українській історії... Саме йому випала виняткова роль: не лише літописця, але й співбудівничого модерної української нації. Михайло Грушевський – не просто знаменитий історик чи політичний лідер. Це людина з когортами тих, хто визначав орієнтири українського національного руху наприкінці XIX та в перші десятиліття XX століття та, врешті, очолював українське державотворення. Саме він став *de facto* першим головою української держави в XX столітті та формулював основи української національної ідеї. Підкреслюючи нерозривний зв'язок сьогодення із минулим, М. Грушевський вказав на древнє, руське коріння модерної української нації, доказуючи тягливість і безперервність історії Руси-України від доби княжої по нову. Був він, врешті, основоположником модерної української історіографії і дав початок новому баченню не лише минулого України, але й усієї Східної Європи.

Знаменним є те, що Михайло Грушевський народився саме в Холмі – місті, яке так помітно записалося в історії українського народу. Засноване князем Данилом Галицьким, у XIII столітті місто стало столицею наймогутнішої на той час руської держави. Згодом було центром для регіону, більшість мешканців якого складало протягом століть руське, тобто – за сучасним етнонімом – українське населення. Був Холм також важливим осередком духовного життя, як столиця заснованої у XIV столітті Холмської православної єпархії і місце почитання Холмської ікони Пресвятої Богородиці. У XX столітті місто стало регіональним центром українського національного руху.

Михайло Грушевський прожив у Холмі короткий час у період дитинства, проте зберіг пам'ять про своє місце народження, яка, безумовно, посилювала його увагу до історії цього краю. Коли він став дослідником та громадським діячем, а згодом державним мужем, ця пам'ять дозволяла йому краще розуміти і відчувати проблеми Холмщини і холмщаків. Факт народження Михайла Грушевського в Холмі став протягом ХХ ст. одним із основних елементів історичної самосвідомості українських синів і дочок Холма та Холмщини. Гордість, що «він з-посеред нас», будувала в холмщаках почуття власної вартості, а водночас зміцнювала переконання про важливу роль своєї Малої Батьківщини в історії рідного народу. Відбулося цікаве явище, коли той, хто формував історичну свідомість нації, сам став цієї свідомості важливим фактором.

Григорій Купріянович

Тільки того бажав би, щоб в рідній землі...

*Тільки того бажав би, щоб в рідній землі
не загинуть без сліду, без плоду,
Щоб придбати як більше добра для неї,
щоб хоч як полагодити шкоду.*

*Тільки б того бажав, щоб в щасливий той час,
як минуть ці невольницькі муки*

*I на рідній землі запанують у нас
наші вільні щасливі онуки,*

*Пригадали б і вас, хто боровсь і страждав
i по світу без втіху тинявся,*

*Як Мойсей Ханаану, тих днів виглядав
i вмирати в неволі зостався.*

*Буде так, спом'янутъ! I на предків серіях
ваše імення написане буде,*

*Загартує серія, прожене неміч, страх
i до святощів вдачу розбудить.*

Михайло Грушевський

16 лютого 1892 р.

«Професор Грушевський роз'яснив наше національне „я”, вивів наш народ з сумерку сумнівів і непевності»

Півтора століття тому, 17 (29) вересня 1866 року, в надбужанському місті Холмі, у родині вчителя місцевої класичної гімназії Сергія Грушевського народився перший син, записаний в нашу національну пам'ять як найвизначніший український історик і перший Президент Української Республіки. Це найменування, закарбоване на меморіальній таблиці, що 1991 року була встановлена на одному з холмських будинків, хоч не зовсім точне з формального боку (адже посади президента в Українській Народній Республіці не було), однак, влучно підкреслює, що Ювіляр історію не лише досліджував та описував, але й раз-у-раз опинявся у центрі подій, вирішальних для формування модерної української нації.

Свою особливу позицію, визнану як українцями, що у березні 1917 року одноголосно обрали його Головою Центральної Ради, так і ворогами політичної емансидації українства, від яких, як сам 1906 року писав, дочекався окреслень «„гайдамаки в тозі” (якщо це відбувалось у Галичині)» та «„вождя українських сепаратистів” (якщо йшлося про російські межі)», Михайло Грушевський заслужив перш за все працею вченого-історика та організатора української науки, полем для якої став у 1890-х роках Львів.

«Головною і незатертою часом заслугою його є це, – стверджував через чверть сторіччя колишній студент Грушевського Василь Герасимчук, – що він видвигнув на перший план ідейний чинник духовно-культурного поглиблennя нашого народного ества через піднесення науковою національної свідомості

Руїни вежі XIII ст. у селі Білавин та вид Холма.

З лівого боку Холмська гора з Пречистенським

собором, внизу греко-уніатська семінарія.

Графіка середини XIX ст.

і національної культури. Насамперед, завдяки його як посереднім, так і безпосереднім впливам, через те, що здібніші молоді одиниці занялися науковими дослідами, відвернено в часті увагу від плитких суперечок над політичними програмами і звернено увагу на щось іншого, важливішого, – на те, щоб відпорність нації скріпити новим капіталом науково-ідейної праці. (...) Українська історія, література, етнографія, етнологія, а за ними й інші науки, оживились новими сильними імпульсами і вслід за цим пішло загальне піднесення освіти і свідомості як серед інтелігенції, так в консеквенції й серед мас народу. Бистрою аналізою і консеквентним розслідом проф. Грушевський роз'яснив наше національне „я”, вивів наш народ з сумерку сумнівів і непевності щодо походження і своєю історією України дав нашій нації доведене право на належне їй ім’я та на самостійне громадянство в світі. Він не тільки найсильнійше зі всіх дотеперіших істориків прив’язав невиразну, слабим пульсом б’ючу теперішність з перерваними й забутими та великими традиціями минувшини, але також нові змагання Наддніпрянської і Галицької України звів в одно русло. Він великим історичним словом і своїм авторитетом все ослаблював витворюваний чужими владами партикуляризм, а противно – скріплюючи патріотизм, єднав перерізані кордоном частини в один живий організм. Як кінцевий вислід сеї ідейної єдності мусило прийти також з’єднання всієї нації в одно державне тіло».

Змагання за перетворення української національної мрії у політичну реальність – державу, участь у яких дала Михайлові Грушевському почесне звання «першого президента Української Республіки», виявилися лише першим кроком до майбутньої перемоги. На шляху до неї українцям довелося зазнати чимало втрат, та все ж ні репресій, ні пропагандивна брехня не змогли замовчати, стерти і відвернути історії – як давньої, описаної чорнилом, так і найновішої – написаної кров'ю. Не забулося і не стерлося ім'я Михайла Грушевського, який ще 17-річним юнаком задумав стати «ватажком гурту українського». Місцями зусиль для досягнення цієї мети були передусім Київ і Львів, але життєвий шлях автора «Історії України-Русі» та очільника Української Центральної Ради почався у заснованому князем і королем Данилом Романовичем місті Холмі.

«Город же Холм був споруджений за Божим велинням»

Коли восени 1865 року до Холма прибуло подружжя Грушевських, був він невеликим містечком (3,6 тис. мешканців), але мав за собою величаве історичне минуле, яке зараз відкривають польські й українські археологи, що досліджують резиденцію і церкву-усипальницю князя і короля Данила Романовича (1201–1264), отже, найвизначнішого з володарів України-Русі у XIII ст. Підтверджують вони розповідь літописця, який запевненням, що «город же Холм так був споруджений за Божим велинням» починав свого роду репортаж з будівельного майданчика. Завдяки цьому знаємо, що Данило на Холмській

Спорудження руського города (мініатюра з т.зв. Радивилівського літопису)

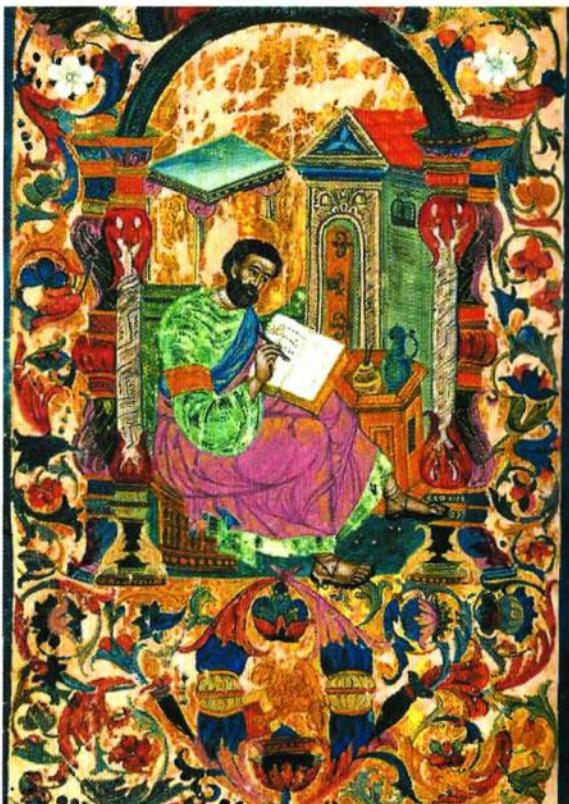
постань спів таємній. монастири. нестайні крини.

Уявний портрет засновника
Холма короля Данила Романо-
вича авторства художника
Михайла Фіголя

Мініатюра з рукописного
Холмського євангелія
(друга половина XIII ст.)

горі спочатку поставив «невеликий городок» (бл. 1237 р.), відтак «спорудив він інший город, що його татари не змогли взяти, коли Батий всю землю Руську захопив» (1241 р.). Переконаний, «що Бог сприяє місцю тому», Данило зробив Холм своєю столичною резиденцією, яку оздоблювали «храми прекраснії» та захищала «вежа посеред города висока, щоб бити з неї довкола».

Після смерті свого засновника Холм надалі залишався князівським «стольним городом», адже у другій половині XIII ст. свою резиденцію мали тут Даниловий син Шварно, відтак Юрій Львович (онук Данила). Згодом, у період боротьби за землі руської Галицько-Волинської держави, що після 1340 року спалахнула поміж литовськими Гедиміновичами з одного боку та польським королем Казимиром III і його угорським родичем Людовиком Анжуїським з іншого, в Холмі з'являються князі-vasali, зокрема Юрій Наримунтович, який спочатку признавав суверенітет Казимира, пізніше Любарт Гедиміновича. Після того, як у 1377–1387 роках Холмом спочатку оволодів Людовик, а пізніше Володислав Ягайло з Ядвигою Анжуїською, втратив він ранг

політичного осередку (центру князівства) та став адміністративним центром Холмської землі (під управлінням королівського гродського старости), яка розташовувалася обабіч Бугу та входила до складу Руського воєвідства Корони Королівства Польського. В ході змін системи адміністративної мережі, викликаних політичними перетасуваннями у 1772–1815 роках, коли лівобережжя Бугу по черзі потрапляло до складу Австрії, Варшавського князівства та підпорядкованого Російській імперії Королівства Польського, Холм утратив значення центру територіального управління та від 1842 року був лише осідком окружного суду у Красноставському повіті Люблінської губернії.

Але не втратив Холм рангу духовної столиці, адже з ініціативи Данила Романовича ще в першій половині XIII ст. став він осідком православного єпископа, спочатку «посадженого» у городі Угровеськ, розташованому північніше Холма, але на правому, східному березі Бугу (не треба його плутати з лівобережним селом Угрушськ). Відтак Холм став столицею Холмської православної єпархії, яка охоплювала досить великі території по обидва боки Бугу. Аж до 1730-х років за кафедральний храм холмські єпископи, які управляли парафіями Холмської землі й Белзького воєвідства, мали «превелику церкву на честь Пресвятої Приснодіви Марії», которую Данило спорудив останньою зі своїх великих будівель – «величиною і красою не меншу од тих, що були раніш, і прикрасив її пречудовими іконами». Ймовірно, саме серед цих ікон була й чудотворна Холмська Ікона Богородиці, яка зараз зберігається в Луцьку.

У 1392 році Холм отримав від короля Володислава Ягайла привілей на міське магдебурське право, що разом з відносно вигідним розташуванням на торгівельних шляхах сприяло напливові чужорідного населення. Однак ще у XVI ст., наприкінці якого число мешканців Холма досягнуло 2,6 тис. осіб, найбільшою національною громадою залишалися православні русини, а окрім кафедрального собору, діяли тут ще 4 міські і передміські православні церкви. (Національний склад Холма показує протокол люстрації Холмського староства у 1564 р., надрукований за редакцією саме Михайла Грушевського, в якому поміж власників будинків та іншої нерухомості переважають особи з руськими іменами, після них ідуть поляки та євреї). Конфесійна ситуація в місті змінилася внаслідок Берестейської унії (1596), палким прихильником якої виявився тодішній холмський єпископ, і хоч більшість вірних та духовенства не підтримали унії, після кількох десятиліть боротьби за православ'я всі церкви в Холмі стали уніатськими. Зміна складу населення відбулася щойно після великих знищень у середині XVII ст. («Хмельниччина» та «шведський потоп»), коли Сойм Холмської землі, а навіть коронний Сойм робили заклики, щоб у зруйнованому і вилюдненому місті селилися люди «всіляких націй» (1661 р. у Холмі було ледве 87 домів та біля 700 мешканців). Разом з іншими

факторами, як хоч би полішанням «руської віри» на користь більш престижної на той час римо-католицької, що в умовах церковної унії було вже не зміною конфесії, а лише обряду, призвело це до відвернення пропорцій у складі населення – за даними кінця 1850-х років, у Холмі проживало 2,5 тис. євреїв, 0,8 тис. поляків та лише 0,3 тис. русинів.

Попри це, в місцевому середовищі надалі міцно закріплена була традиція руського Холма, пов'язана великою мірою з культом Чудотворної Ікони Богородиці, згідно з якою, засновником міста та фундатором Пречистенського собору, куди поміщено привезене з Константинополя чудотворне зображення, вважався князь Володимир Великий, хреститель Русі (події датовано 1001 р.; у ще давнішу добу вся околиця мала належати до володіння одного з легендарних братів засновника Києва!). Такий варіант холмської історії, вперше опублікований 1646 р. ректором холмської церковної колегії Яковом Сушею, з деякими пізнішими модифікаціями повторювали також польські енциклопедичні видання середини XIX ст. Холм також залишався центром єпархії, якій підпорядковувалися всі руські (греко-уніатські) парафії у Королівстві Польському (частина з них раніше входила до складу Перемиської, Володимир-

Ізображеніє Чудотворна ікона Пресвятыя Богородици в Соборѣ Кафедральномъ въ Холмѣ. Рокъ Божіѧ днѧ 1867.

«Ізображеніе Чудотворная ікона Пресвятая Богородица в Соборѣ Катедральном в Холмѣ. Рокъ Божіѧ днѧ 1867». Листівка з зображенням Холмської ікони та Пречистенського собору (З колекції Івана Кріп'якевича)

сько-Берестейської, а навіть Київської єпархій). Панівним архітектурним акцентом міста був розташований на Холмській горі та помітний з усієї околиці, сформований у XVII–XVIII ст. комплекс будівель, до якого належав Пречистенський собор (збудований близько 1750 р. на місці Данилого храму), єпископська палата і василіанський монастир. Монастирська колегія (середня школа) у середині XVIII ст. вже занепала, але 1759 р. була тут організована духовна семінарія, яка розташовувалася у будинках, споруджених поряд із мурованою церквою св. Миколи. 1840 року в цьому комплексі влаштовано школу церковних дяків, які отримували також педагогічну підготовку, потрібну для навчання у парафіяльних школах.

Отже, хоч протягом шести сторіч, які минули від смерті руського засновника міста, відбулися величезні зміни, Холм надалі залишився духовним і культурним центром для українського населення Холмщини і південної частини Підляшшя. Безсумнівно, саме це й спонукало російське керівництво у Королівстві Польському, яке 1864 р. організувало нову систему управління освітою, щоб осідок шкільної дирекції розмістити не у повітовому Красноставі, але саме в Холмі.

«Там прийшов я на світ і прожив перші три роки свого життя»

Про походження батьків та обставини свого народження в Холмі Михайло Грушевський розповів у ювілейних «Автобіографіях», виданих у 1906 та 1926 роках: «Я походжу з давньої (звісної з XVIII ст.), але бідної духовної родини Грушів, пізніше Грушевських, що загніздилися в Чигиринськім повіті. Були се переважно дячки, паламарі, але дідові мойому Федорові вдалось дійти священства і перейти під Київ, до села Лісників, і се помогло батьку моему Сергію вийти на дорогу, хоч він рано зістався сиротою, але завдяки енергії й здібностям осягнув вищу освіту й, не принявши свячення, віддався діяльності педагогічній... Мати – Глафіра Опокова (правильніше Опоцкевич) – походила з широко розгалуженої в полуднево-західній Київщині священичої родини. Я був їх старший син, роджений 17 вересня старого стилю 1866 р. в Холмі, де батько був тоді (дуже коротко) учителем „греко-уніатської“ гімназії».

Детальнішу інформацію, зі згадкою про ширше політичне тло, знайдемо у «Споминах» (1918 р.): «Після ліквідації польського повстання 1863 р. російське правительство між іншим зажурилось відродженням „православия и русской народности“ в Королівстві, і до виконання педагогічної сторони цього плану адміністрація Королівства притягла двох професорів Київської академії, Єфима Михайловича Крижановського і Феофана Гавrilовича Лебединцева – одного

призначено начальником учебної дирекції Сідлецької, другого – Холмської, і їм поручено набрати штати служащих для школ тих дирекцій. Оба й почали набирати їх у Києві, серед служащих в духовних школах. Охочих було багато. В порівнянні з мізерними платнями, які діставали за старими штатами професори семінарій і академій, ті платні, які мали діставати учителі середніх шкіл в Холмщині й на Підляшші, права на чини, імеритуру і таке інше здавались дуже привабними. І батько мій, котрому пропонували перейти ад'юнктом до [Київської духовної] академії по кафедрі Св. Письма, вигіднішим для себе вважав взяти місце учителя руського [російського – Ю.Г.] язика грекоуніатської гімназії в Холмі».

Відкриття восени 1865 року класичної гімназії у Холмі, призначеної в першу чергу для місцевої греко-уніатської молоді, було елементом ширшої політики царського уряду, який під впливом польського Січневого повстання 1863–1864 рр. вирішив цілком відмовитися від «політики діалогу» з польськими аристократичними елітами (її наслідком було утворення 1815 року Королівства Польського та збереження його автономії, міцно обмеженої після антиросійського Листопадового повстання 1830–1831 рр.). У центрі заходів, які мали би переворити народні маси Королівства у надійну опору царського престолу, були дві проголошені у березні 1864 року реформи: аграрна (з наділенням селян землею на умовах набагато кращих, ніж раніше в самій Імперії) та шкільна реформа, а отже, розбудова мережі державних початкових шкіл, які б виховували вірних підданих. Передбачалося також створення окремого шкільництва для «національних меншин» Королівства Польського, зокрема для «малоросів», як офіційно називали тоді українців (загалом на території, підпорядкованій шкільним дирекціям у Холмі і Сідльцях, проживало 216 тис. греко-уніатів, а отже, етнографічних українців). Хоч у початковий період організації освітньої мережі серед урядовців обговорювалося використання в школах на Холмщині української мови, гору взяв суто русифікаторський напрям і мовою навчання у початкових та середніх школах стала виключно російська мова.

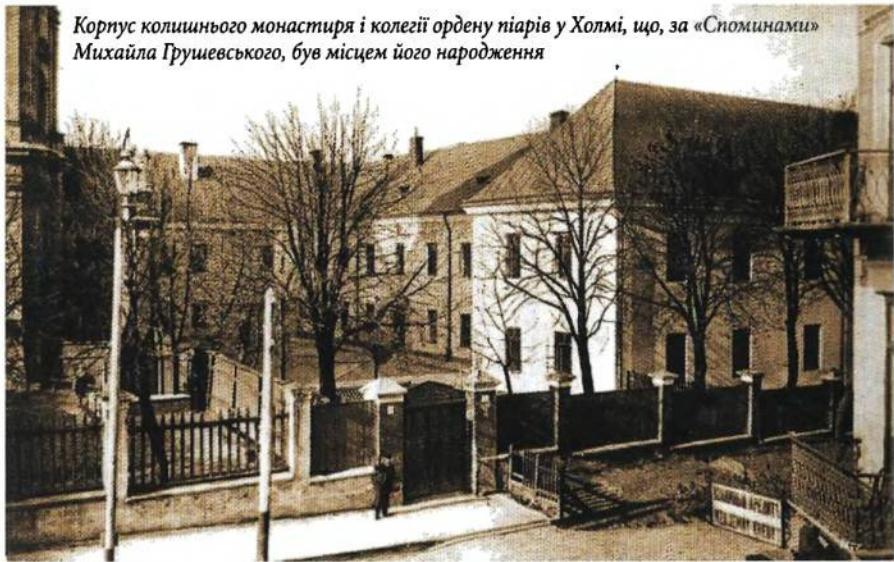

Глафіра і Сергій Грушевські.
Фотографія 1866 р.

Для вчителів, які приїжджали сюди з Києва, не було це, однак, нічим новим – вони ж самі пройшли курс освітньої русифікації, адже, як стверджував Михайло Драгоманов, тодішня школа мала українців вивчити «для служби чужим царствам і панствам, між котрими поділена наша Україна». В цих умовах формування української національної ідентичності відбувалося незалежно від такої «казенщини», через яку молодь, звісно, мусила перейти, адже іншого шляху отримати освіту в добу Валуевського циркуляра (1863 р.) і Емського указу (1876 р.) практично не було. До речі, в російській холмській гімназії вчилися не лише місцеві піонери українського національного руху, як Антін Васильчук чи Микола Ваврисевич, але й «волинці», в тому числі письменник та вчений Михайло Косач (старший брат Лесі Українки). Саме з-під пера його матері, Олени Пчілки, вийшов опис найбільшого холмського празника – на свято Різдва Пречистої Богородиці, який вона бачила у вересні 1884 р., маючи тут нагоду бути свідком такої небуденної для тогочасної російської дійсності події, як церковна проповідь українською мовою, сказана не лише перед «рядовими» богомольцями з Холмщини й Волині, але й «вищими владними чинами, приїжджими та місцевими». Стаття з'явилася на сторінках «Київської старовини», єдиного в ту добу друкованого органу української думки в Російській імперії, офіційним засновником та першим редактором якого (1882–1887 рр.) був згаданий вище Феофан Лебединцев (неабияку роль у зареєструванні цього видання, задуманого діючою тоді підпільно українською «Старою громадою», була – позитивна для урядових кіл у Петербурзі – репутація, здобута ним у ролі організатора російської освіти).

Празник «Пречистої» – Різдва Пресвятої Богородиці у Холмі (початок ХХ ст.)

Корпус колишнього монастиря і колегії ордену піарів у Холмі, що, за «Споминами» Михайла Грушевського, був місцем його народження

Саме рішенням Лебединцева посаду в новоствореній холмській гімназії отримав випускник Київської духовної академії Сергій Грушевський (1830–1901), від 1860 року – викладач Київської духовної семінарії й автор кількох історичних та етнографічних статей, які з'явилися друком у популярному київському тижневику для духовенства «Руководство для сельских пастырей» (ініціатором заснування та першим редактором журналу був Ф. Лебединцев, отже, мусили вони знатися особисто). Як певний кандидат на вчительський пост С. Грушевський згадується вже у травні 1865 року, однак приїзд його до Холма затягнувся, адже офіційне звільнення з посади в Києві отримав він щойно на початку жовтня. Можливо, що саме виїзд у нове місце став спонукою до одруження Сергія, який за супутницю життя обрав сестру одного зі своїх семінарських учнів, Глафіру Опокову (1847–1918), доньку православного священика з села Сестринівка в Бердичівському повіті, й там 5 (17) вересня 1865 року відбулося їхнє вінчання. Як, однаке, зізнавався у «Споминах» Михайло, «не чув ніколи якихось подробиць женячки моого батька. В нашій сім'ї і так само в сім'ї моого діда по часті всяких інтимних тем тон був незвичайно твердий, ригористичний, ніколи батьки не розмовляли при нас на ці теми, та й, мабуть, між собою, і ми, діти, не привикли думати чи говорити про се. Батько, хоч як любив оповідати мені про своє життя, теж ніколи не заводив зі мною мови з цієї області. Все, що я знаю, – що батько перед виїздом до Холма оженився з моєю матір'ю, і з усім добром, узявши з собою й прислугу з жінчного дому, восени 1865 р. поїхав на нове місце».

До Холма молоде подружжя приїхало вже більш ніж через два тижні після офіційного відкриття гімназії й наступного дня, 23 жовтня (4 листопада) 1865 року, С. Грушевський отримав офіційне затвердження на посаду вчителя російської мови і літератури, а роком пізніше став також управителем педагогічних курсів для вчителів початкових шкіл (пізніше перетворених у вчительську семінарію). Обидві школи діяли тоді в одному будинку, тобто комплексі колишнього монастиря і колегії римо-католицького ордену піарів. Був він настільки просторий, що помістив також помешкання для вчителів, та, як читаемо у «Споминах» Михайла Грушевського, «в піарських будинках, де містилась семінарія і мав своє помешкання мій батько, прийшов я на світ і прожив перші три роки свого життя». З листа, який Сергій Грушевський написав дорослому вже синові, знаємо, що сталося це «зранку, при сході сонця, і ранок був тоді такий ясний, теплий і чудовий». Місяцем пізніше, 16 (28) жовтня, відбулося хрещення, яке совершив протоієрей Яків Крашановський з холмської православної церкви св. Іоана Богослова. Хрещеними батьками були дружина Ф. Лебединцева Юлія, з відомого київського роду Григоровичів-Барських, та комісар селянських справ Красноставського повіту Федір Кокошкін (син російського театрального діяча і драматурга та батько співзасновника Конституційно-демократичної партії, т.зв. кадетів, 1918 р. замордований більшовиками).

Метрическа книга на 1866 рік, чисто перша в Різдвяну.						47
Кількість зародів	Вік зародів	Місце на дні				
1	17 16	Миколаїв	Членство різдвяної сім'ї	Земле, чисто, після смерті і закінчення земельного відання відповідної земельної відповідності	Земле, чисто, після смерті і закінчення земельного відання відповідної земельної відповідності	Кто содівши таємність хрестин
5				Софія Грушевська Софія Грушевська	Софія Грушевська Софія Грушевська Софія Грушевська Софія Грушевська	Софія Грушевська Софія Грушевська Софія Грушевська Софія Грушевська Софія Грушевська

1864. *Літургійний місяцього ходіть з її будинком Михайлово.*
Записуєтъ б. Грушевск.

Холм. 1864. 25 листопада 1866 року.

Випис з метричної книги православної парафії св. Іоана Богослова в Холмі про народження і хрещення Михайла Грушевського

CIVITAS CHELMENSIS IN RUSSIA

1. Ecclesia S. Spiritus.
 2. Ecclesia et Conv. PP. Reform.
 3. Ecclesia et Conv. RR. PP. Schol. Piar.
 4. Domus Nobilium
 5. Curia Civitatis.
 6. Ecclesia S. Nicolai et Seminariorum Ruthen.
 7. Proscenium cum S. Imaginæ.
 8. Porta Triumphalis.
 9. Cancelaria Castrensis.
 10. Archivio Territoriale.
 11. Porta Curtata.
 12. Pallatinus Capitani Chelmi.
 13. Porta triumphalis.
 14. Fortalitium Antiquum.
 15. Monasterii Ord. S. B. M.
 16. Cohortes Polonorum.
 17. Porta ad Semitorum,
 18. Porta triumphalis.
 19. Domus Episcopalis,
 20. Cathedralis Ecclesiae B. Virginis Ruthen.

Cum Gratia et Privilegiis. Sculps. Reg. Major. Tkakiewiczi Sc. B.

«Холмське місто в Русі». Холм під час коронації Холмської Ікони Богородиці у 1765 році. Гравюра Федора Раковецького, додана до видання «Koronacja cudownego obrazu Najświętszej Maryi Panny w chełmskiej katedrze obrządku greckiego», Бердичів, 1780 р.

З архівних документів знаємо, що Сергій у цей час працював дуже інтенсивно, адже, крім посади в гімназії і керування педагогічними курсами, від жовтня 1866 року вчив також церковно-слов'янської мови у шестикласному жіночому училищі. Ймовірно, тоді з'явилася в нього потреба опрацювати підручник, який під заголовком «Первая учебная книга церковно-славянского языка» вийшов друком 1872 р. у Києві (за словами Михайла, завдяки прибуткам з його численних перевидань Сергій Грушевський, «не тільки міг забезпечити нам, дітям, можливість, не журячись за хлібом насущним, віддаватися науковій роботі замолоду, а й зіставив по собі досить значний маєток – в значній часті призначений ним знов-таки на цілі гуманітарні (стипендій школу)»).

Все ж, холмський період у родинній традиції записався не дуже помітно: «Небагато я знаю взагалі про життя моїх батьків у Холмі. Батько не дуже оповідав про се, – мабуть, не дуже було приемне се життя. Кругом окружала різноплеменна неприхильна до сих пришельців-обрусителів людність. Зближались до них люди безхарактерні, кар'єристи „без гідності“. Тону, близького місцевому народові, не вміли взяти. В колонії їх, видимо, йшли інтриги».

Холм Сергій Грушевський покинув восени 1868 р. – спочатку був на своє прохання переведений до гімназії в мазовецькому місті Ломжа, але швидко звільнився і з цієї посади. За «Споминами», «тамошній клімат для батька показавсь нездоровим. У нього почалася хорoba горла, початки горлянних сухот: голос пропав, він не міг не тільки викладати, але навіть говорити, і нарешті лікарі йому порадили, коли хоче зістатись при житті, покинути сей вогкий і болотистий край та шукати десь прожитку на полудні». Отримати офіцій-

не переведення у тепліший регіон тоді, однак, не вдалося, отже, полишивши службу 19 (31) грудня 1868 р., Сергій Грушевський переїхав з родиною до свого тестя у Сестринівку (батьківського дому не мав, адже о. Федір, парох у селі Лісники, помер ще 1851 р.).

Родина Грушевських у Холмі провела близько трьох років, а сам Михайло покинув це місто дворічною дитиною, отже, як сам писав, «безпосередніх споминів з цього часу у мене, розуміється, ніяких не заховалось. Заходилась зате фотографія, де я приблизно в віку одного-півтора року засідаю на колінах моєї матері. В сій малій фізіономії я вже ясно пізнаю свої риси – риси моого покійного батька. Фотограф, очевидно, вмів мене розсмішити. Рот мій розтягнений широкою блаженною усмішкою, і очі від сміху зійшлися в узенькі щіочки. Оповідання батька зрештою представляли мене як „дотепну“ і доволі спокійну дитину».

У Сестринівці Михайло з матір'ю і сестрою Ганною, яка тут народилася у квітні 1869 р., проживали також недовго, адже наступного року родина переїхала у Ставрополь.

«Задумав я, що гарно було би зробитись ватажком гурту українського»

Шукаючи підказаного лікарями місця на півдні, Сергій Грушевський потрапив на Кавказ – рік пропрацював учителем у грузинському Кутаїсі, відтак отримав посаду шкільного інспектора (потім директора) у новоорганізованій Ставропольській губернії. Таким чином, у другій половині 1870 року вся родина поселилася у Ставрополі, а згодом, коли С. Грушевський через напружені відносини з губерніальним керівництвом 1878 року перейшов на посаду начальника шкільної дирекції у Терській області, – у Владикавказі. Оскільки тут гуманітарної середньої школи не було, у 1880–1886 рр. місцем навчання Михайла стала І класична гімназія у розташованому на другому боці Кавказького хребта Тифлісі (зараз Тбілісі, столиця Грузії), за його ж словами, «найстарший з розсадників російської освіти й російщення на Кавказі».

Русифікації та масовій колонізації були піддані й території, де пройшло також догімназійне дитинство Грушевського, – розташована на північному боці Кавказького хребта смуга поміж Чорним і Каспійським морями, завоювання якої Російською імперією закінчилось у 60-х роках XIX ст. Серед колоністів чимало було й українців, які в Кубанській області до кінця XIX ст. складали не менше половини населення, а в Ставропольській губернії були другою етнічною групою після росіян – за переписом 1897 р., україномовне

Михайло Грушевський (сидить перший праворуч) з батьками, братами Захарієм і Федором, сестрою Ганною. Ставрополь, 1876 р.

населення становило 37% (320 тис.); лише в Терській області, яка зберегла перевагу автохтонного населення, українці було в межах 5–10%. Але це населення, так само як на наддніпрянському материкові, вважалося лише однією з «руських народностей» і не мало жодних національних прав, зокрема, на навчання рідною мовою, навіть у приватних школах. Отже, як писав Михайло про працю батька, «в ставропольській дирекції він не мав діла з національним питанням. Правда, половина тутешніх сіл були українські – але українського шкільного питання тоді ще не було, по правді сказавши. Поодинокі голоси педагогів, які висловлювалися за раціональністю наукання українських дітей українською мовою, відзвивалися при нагоді, колинеколи, – але як реальне домагання воно ще не встигло стати».

Тут треба згадати, що заборону друкування будь-яких україномовних релігійних, навчальних і освітніх видань містив уже міністерський циркуляр 1863 р., а в указі 1876 р., підписаному царем Александром II у німецькому курорті Емс, була пряма заборона викладати українською мовою в початкових школах, та ще з наказом усунути всю україномовну літературу зі шкільних бібліотек. Згідно з цим Емським указом, «злочином» було вже будь-яке використання української мови, інше, ніж у побутових розмовах або при публікації історичних джерел – заборонялося не лише видавання оригінальних творів і перекладів з інозем-

них мов та ввезення таких видань з-за кордону, але й влаштовування україномовних публічних виступів і сценічних вистав (більшість цих заборон залишилися чинними до революції 1905 р.; дозволялися лише театральні вистави й публікація творів художньої літератури, але за умови, що будуть записані так званою ярижкою, тобто згідно з «загальноруською» орфографією). Ці заборони та репресії, хоч відносно «м'які», зокрема, заслання у віддалені від України губернії, справді на деякий час обмежили український рух до таємних громад і гуртків, але не були в силі протидіяти формуванню наступних – по Шевченковій кирило-мефодіївцях – поколінь національних будителів.

Чільне місце у поколінні, якому випало описувану Шевченком Україну «заселити» впевненими у своїх національних прагненнях українцями, зайняв Михайло Грушевський, який вже восени 1883 р. записав у своєму щоденнику: «Ось ці дні задумав я, що гарно було би зробитись ватажком гурту українського, зробитись, як то кажуть, передовим бойцом усіх хлопців, любящих свою Вкраїну». Навесні наступного року його мрії ще більш радикальні: «Мрію про об'єднання України, про боротьбу все життя для цієї мети». Виявляється, було це передовсім заслугою батька.

«Обставини зложилися так, – пояснював джерела свого українського загартування сам Михайло, – що мої батьки, щиро прив'язані до рідної Київщини, опинились на Кавказі, серед російської й зросійщеної людності, і тільки раз на три роки мій батько діставав довшу вакаційну відпустку, которую використовував для обізду широко розгалуженої рідні своєї, а ще більше – рідні моєї матери. Він використовував сі обізди на те, щоб скріпити й поглибити в мені пієтизм до рідного краю, його природної красоти, етнографічних особливостей, мови, пісні, поезії. Не бувши активним українцем в теперішнім розумінню, але визначаючись поетичним почуттям, він відчував живо красу українського життя і традиції, і передав се мені.

Тільки те, що в його спокійній, ясній, зрівноваженій натурі жило більш пасивно, в сфері внутрішніх переживань, майже не впливаючи на його діяльність, в моїй напруженій, нервовій вдачі набирало характеру домінуючого стимулу моого мислення, уяви й чуття. Я був самітнім мрійним молодиком, загруженим у свої внутрішні переживання; годинами міряючи чи то стежки батьківського садка, чи то порожній, незвичайно до в'язничого схожий, гімназіальний двір, вимріював я довгі фільми своєї будучої діяльності: образи, розмови, такі яскраві, що вони приводили мене до повної втоми і вичерпання, – а руховою силою того всього був, звичайно, мотив національний».

Спочатку «мрійний молодик» пробував своїх сил у белетристиці та завдяки посередництву Івана Нечуя-Левицького 1885 р. дебютував на сторінках львівського щоденника «Діло» оповіданням «Бех-аль-Джутур», присвяченим війні

проти британського колоніалізму, яка під проводом Махді спалахнула у Судані. Зацікавлення цією темою не було випадкове, адже Михайло до Ставрополя приїхав через кілька років після закінчення Кавказької війни (1817–1864), яка остаточно зламала опір адигеїв, чеченців та інших гірських народів проти російського завоювання: «Все навколо мене було повно споминів про сю геройчу боротьбу кавказьких гірняків. Симпатії були на стороні їх, [навіть] в самім таборі переможців. Не тільки „Кавказ“ Шевченка, але й твори Лермонтова... оживали симпатією й ідеалізували сю недавню боротьбу. Тифліський музей був повен реліквій ї... Зневажливо, карикатурно описуючи похід англійської культури на арабський Судан, я мав в гадках російську „культурну місію“ на Кавказі – її показана і оборотна сторона були мені однаково добре звісні... Завдяки тому навіть моїй слабій руці і невправному перу вдалося видобути вірні і значущі тони на сю тему – поневолення і експлуатації колоніальних народів під лицемірною маскою культурництва, християнської моралі і т.ін.; і се забезпечило успіх тому оповіданню. В нім уперше пролунали в мене справжні соціальні і політичні ноти...»

Літературної праці Михайло не цурався й у більш зрілому віці, а його беле-тристичні твори вийшли навіть кількома збірками: «Оповідання» (1904), «Sub divo» та «З старих карток» (1918). Вже в гімназії, однак, стало ясно, що основною матерією для реалізації мрії «зробитися з часом українським літератором, видавцем і – ученим» буде історія: «Полеміка про початки Русі, різні теорії княжої Русі, полеміка слав’янофілів з западниками, теорія початків козацтва, не кажучи про спори українофілів з централістами, оборону і заперечування прав української літератури і національного розвитку викликали в мені – гімназисті V–VIII класів – велике зацікавлення, і я читав з сеї сфери багато, виробляючи собі з сеї лектури, без чужого проводу (між учителями чи знайомими в Тифлісі не було кому його дати в сій сфері), певні провідні ідеї історії і, збираючися в університет, розпоряджав солідним запасом знання фактичного і теоретичного. Тим сильніше мріяв я, як скоріше попасті до Київа...»

Можна сказати, що вже у гімназії Михайло Грушевський сам «виховав» у собі українського історика та зробив це так само, як у колишній Русі – «попочитаніем книжним», у чому значущу роль мали й передплачені батьком перші річники «Київської старовини» (публікаціями, які послужили «провідними питками» його інтересів і планів, він називає також історичні монографії Миколи Костомарова, «Записки о Южной Руси» Пантелеймона Куліша, збірники Михайла Максимовича й Амвросія Метлинського, «Історію Січи» Скальковського та «Історію слов’янських літератур» Александра Піпіна). В такій ситуації навчання у київському Університеті Св. Володимира, куди Михайло прибув уже зовсім дорослою людиною і спочатку проходив курс на історико-філологіч-

ному факультеті (1886–1890), відтак став професорським стипендіатом на здобуття звання магістра історії (1891–1894), було лише формальним закріпленням та поглибленим того, що раніше він зробив як *self made man*. Тим паче, що університети Російської імперії, а отже, й київський, мали робити своїх студентів не «українофілами» та «сепаратистами», а лояльними до самодержавного царя «общерусскими» центристами (саме 1884 р. проведена була реформа вищої освіти, яка обмежила університетську автономію та посилила бюрократично-поліційний контроль). Це, звісно, вже не могло вплинути на Грушевського, чиїм науковим опікуном був проф. Володимир Антонович (1834–1908), що заслужив реноме організатора і натхненника першого всеукраїнського спільнотно-культурного руху з центром у Києві. Під керівництвом Антоновича підготував він конкурсну роботу «Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.» (вийшла друком 1891 р.), удостоєну золотої медалі, та магістерську дисертацію «Барське старство. Історичні нариси XV–XVIII ст.» (вийшла 1894 р. разом з двома томами документів, надрукованих у видавничій серії «Акти Юго-Западної Росії»).

Поява цих праць, які вимагали глибокого ознайомлення з джерелами як з «києворуської», так і з «литовської» доби, не лише зробила відомим ім'я молодого історика, але й була предтечою його *opus magnum* – «Історії України-Русі» та

Михаїло Грушевський — професорським стипендіатом Університету св. Володимира у Києві

більш популярних історичних синтез, які руйнували спекуляції московських книжників і петербурзьких творців теорії «офіційної народності» навколо минулого «малоруської» України та «великоруської» Московщини. Іхнє коротке політичне резюме Грушевський представив буревного 1917 р. у статті «Хто такі українці і чого вони хочуть»: «Так, ми стара Київська Русь, але ми разом з тим український народ, осібний народ, зі своєю осібною мовою, історією, письменством і культурою. Ви, великороси, признаєтесь теж до нашої Київської Русі, від котрої пішла ваша освіта й культура, і ми тої історичної зв'язі не заперечуємо. Але ми зовсім осібно від вас пережили нашу українську добу, яка наложила свою останню печать на наше життя: відродження XVI віку, козаччину, велиki народні повстання XVII віку, розвій українського народовластя, козацького демократизму. Ми пройшли свою путь великої боротьби за волю і рівність, котрої не знали інші „народності руські“. В ній ми остаточно сформувалися в український народ, а теперішні події закінчують його перетворення в українську націю».

«Народ і єсть, і повинний бути альфою і омегою історичної розвідки»

Весь курс навчання, який Михайло Грушевський пройшов у державних освітніх установах, хоч ні гімназія, ні університет не розташовувалися у «Великоросії», був російськомовним. Також російською мовою мусив він писати свої перші наукові статті й монографії з української історії, що вийшли друком у Києві. Інша ситуація була в цей час у Галичині, хоч і там, зокрема після отримання цим австрійським коронним краєм автономії (1867 р.), українці були у позиції об'єкта місцевого варіанту «культурної місії» – цього разу з польського боку. Красномовною ілюстрацією галицьких відносин була ситуація саме в освіті, адже на початку 1890-х років існувала повна державна польськомовна освітня вертикаль, із гімназіями у кожному з більших повітових міст та двома університетами – у Krakovі і Львові, коли вершиною українськомовної освіти була одна гімназія у Львові й українські класи у Перемишлі. Це виникло на історичному ґрунті ущемлення прав українців не було, однак, на відміну від Російської імперії, закріплене юридично, і вони мали можливість політичними методами боротися за ліквідацію цих пережитків. Одним із етапів цього процесу стала компромісна угода, яку 1890 р. українські політики уклали з польськими політичними колами й австрійським урядом, відома як «нова ера». Серед висунутих українцями та задоволених урядом «найневідкладніших національних потреб галицьких русинів» було створення у Львівському університеті ка-

федри української історії. Після відмови проф. В. Антоновича 1894 року очолив її Михайло Грушевський, який зі львівським середовищем мав контакт із кінця 1880-х, адже друкував свої статті у журналі «Правда» та «Записках Наукового товариства імені Шевченка» (став його членом 1893 року).

Своє «вірую» українського історика-народника образно він висловив у інавгураційній лекції курсу історії Русі, прочитаній у головному корпусі університету на вул. св. Миколая (нині вул. Грушевського): «Я вийшов за границі хронологічні свого курсу, щоб показати, як тісно й нерозривно сполучені між собою всі періоди історії Русі, як одні й ті ж змагання народні, одна й та ж головна ідея переходить через увесь той ряд віків, в так одмінних політичних і культурних обставинах. Тільки з зазначеної точки нам ясно визначиться едність, сей зв'язок, і заступить механічне сполучення окремих періодів. Народ, маса народна зв'язує їх в одну цілість, і єсть, і повинний бути альфою і омегою історичної розвідки. Він – з своїми ідеалами й змаганнями, з своєю боротьбою, поспіхом і помилками – єдиний герой історії. Зрозуміти його стан економічний, культурний, духовий, його пригоди, його бажання й ідеали – єсть мета нашої історії».

Тут слід сказати, що ця перша кафедра української історії отримала назву «Кафедри всесвітньої історії з особливим оглядом на Східну Європу» (австрійський міністр освіти вважав, що історії України як науки просто не існує) та мала певною мірою маргінальний статус в університеті, адже, як 1898 року коментував ситуацію сам Грушевський, «викладаю предмет, не заведений в програму іспитів, отже, нікому не обов'язковий, при іспитах не питаю». Це, звісно, не заважало освіті молодих «самохотників», які без формального примусу обирали для своїх університетських лекцій та семінарів вивчення різних галузей українознавства (учнями Грушевського були такі визначні вчені, як уродженець надсянської Крамарівки Омелян Терлецький, Денис Коренець, автор «Історії Холмщини й Підляшшя» Мирон Кордуба, уродженець Перемишля Степан Рудницький, Степан Томашівський, Юрій Кміт, Зенон Кузеля, Василь Герасимчук, Іван Джиджора, Іван Кревецький та Іван Кріп'якевич, чиї батьки походили з холмсько-підляського Надбужжя).

Професорська посада давала молодому вченому, який залишався російським підданим, юридичне і матеріальне закріплення у Львові та можливість наукової, публіцистичної й організаційної праці, вільної від системних утисків, які панували у Києві (різні переслідування українських діячів із боку галицької адміністрації траплялися часто, зокрема при виборах, і мали характер зловживань і порушення права). Отже, діяльність Михайла Грушевського як історика асоціюється перш за все зі Львовом, де він написав і видав, у 1898–1913 рр., більшість із-поміж десяти томів «Історії України-Русі». Тоді ж, у 1897–1913 рр., був головою Наукового товариства ім. Шевченка, ініціюючи перед тим його

Учасники з'їзду українських письменників з нагоди 100-річчя виходу у світ «Енейди» Івана Котляревського. Львів, 31 жовтня 1898 р. Зліва направо: 1-ий ряд: Михайло Павлик, Євгенія Ярошинська, Наталія Кобринська, Ольга Кобилянська, Сильвестр Лепкий, Андрій Чайковський, Кость Паньківський. 2-ий ряд: Іван Копач, Володимир Гнатюк, Осип Маковей, Михайло Грушевський, Іван Франко, Олександр Колесса, Богдан Лепкий. 3-ий ряд: Іван Петрушевич, Філарет Колесса, Осип Кишакевич, Іван Трущ, Денис Лук'янович, Микола Івасюк.

переведення на виключно наукові реїки. Він особисто керував Історично-філософічною секцією і Археографічною комісією та вже від 1895 р. «з олівцем у руці» редактував «Записки НТШ», для яких добився регулярної періодичності, а згодом також нові видання товариства: «Етнографічний збірник», «Історичну бібліотеку», «Жерела до історії України-Русі» тощо. Саме Грушевський залучив до праці в НТШ Івана Франка, який через свої радикальні політичні погляди раніше дискримінувався консервативним середовищем «народовців». Зокрема, разом з Франком він редактував заснований 1898 року «Літературно-науковий вістник» – перший всеукраїнський літературно-науковий і громадсько-політичний часопис, який з 1907 року, коли після Лютневої революції в Росії були зняті юридичні обмеження для української мови, став паралельно виходити також у Києві. Okрім наукової, публіцистичної і редакційної праці Грушевський брав участь у політичному житті, адже 1899 року став співзасновником, також разом із Франком, Української національно-демократичної партії. Був він ще й активним членом церковного комітету православної парафії у Львові, яка діяла в юрисдикції митрополита Буковини у Чернівцях (служила, зокрема, православним воякам-буковинцям з місцевої військової частини); її парохом був син відомого поета о. Сидора Воробкевича – Євген.

Вимушена подіями 1905 року лібералізація політичного режиму в Російській імперії дозволила не лише активізувати на Наддніпрянській Україні працю на культурному полі, але й легалізувати український національно-політичний рух, який у підпільній формі почав формуватися від останнього десятиріччя XIX ст. (1891 року на могилі Шевченка засновано Братство тарасівців; 1897 року у Києві – Загальну українську організацію, згодом перетворену в Українську демократичну партію; 1900 року в Харкові – Революційну українську партію, 1902 року, також у Харкові – Українську народну партію, 1904 року в Києві – Українську радикальну партію). У новоорганізованому імперському парламенті – Державній думі першого і другого скликань (1906–1907 рр.) були утворені окремі українські фракції, політичною платформою яких була автономія України: 1906 року – Українська думська громада (45 членів), друкований орган «Украинский Вестник»; 1907 року – Українська трудова громада (47 членів), що видавала часопис «Рідна справа – Думські вісті». Отже, від 1906 року місцем праці Грушевського стає також Київ, а навіть Петербург, де як консультант він брав участь у праці української фракції, Українського Клубу та редакції «Украинского Вестника». У Києві 1906 р. Грушевський організував працю редакції «Літературно-наукового вістника» та приєднався до гриона організаторів і редакторів щоденної газети «Рада». Після організації тут навесні 1907 року Українського науково-товариства Грушевський був обраний його головою, а у вересні увійшов до керівництва позапартійного об'єднання – Товариства українських поступовців, що до 1917 року було єдиною діяльною українською організацією ліберального напряму.

Нова ситуація також дала Грушевському змогу розповсюдження в межах імперії ширше доступних для читацького загалу, ніж академічна «Історія України-Русі», історичних нарисів, які ламали традиційну тут схему бачення історії України крізь призму історії Росії. Першою ластівкою був виданий 1904 року в Петербурзі російськомовний «Очерк истории украинского народа», від 1907 року почали вже з'являтися друком популярні україномовні видання, такі як «Про старі часи на Україні», «Про батька козацького Богдана Хмельницького» та «Ілюстрована історія України», яка у привабливій візуально формі давала картину подій аж по сучасність. До читачів, «що звикли черпати свої відомості тільки з російських видань», адресовані були російськомовні переклади окремих частин «Історії України-Русі», такі як «Киевская Русь» (1910 р.) та двотомна «Істория украинского козачества» (1913–1914 рр.). Подібний характер мала україномовна добірка «Культурно-національний рух на Україні XVI і XVII вв.» (1912 р.), проілюстрована одним із творців українського мистецького модерну Василем Кричевським.

Не все, звісно, відбувалося без перешкод із боку «централістів», адже збірка статей «Про українську мову і українську школу» (1912 р.), друкованих раніше у співредагованому Грушевським журналі «Село», була конфіскована цензурою, хоч потім звільнена постановою Київської судової палати.

Оцінюючи наукову і публіцистичну діяльність Грушевського у цей період, Іван Крип'якевич стверджує, що він «перший поставив українство на Наддніпрянщині „на весь зріст” – вимагав, щоб українці не тільки розвивали все більше свою культуру, але й виступали як самостійна нація на європейському полі. І у своїх історичних працях, і у численних статтях він усе розбуджував національну свідомість і кликав до праці й організації». Незаперечним провідником «мазепинського» – як тоді казали у російських великороджавних колах – руху Грушевський був також для царських урядовців, отже, заки «став на чолі нової української держави», чекала ще його доля політичного в'язня імперії та засланця.

«Хай буде Україна вільною!»

Восени 1914 р., коли двадцятирічний стаж праці у Львівському університеті давав право на пенсію, Михайло Грушевський планував зовсім покинути Галичину та перенести свою роботу до Києва. Перешкодив цьому несподіваний вибух війни, який застав родину Грушевських під час відпочинку в гуцульському селі Криворівня, звідки були вони примусово евакуйовані до Відня (Львів уже 3 вересня 1914 р. захопила російська армія). «В Відні поліція мене також пильно надзорувала, – писав пізніше Грушевський, – але я таки вийшов до Італії (що тоді була нейтральною), щоб обмінятись телеграмами з київськими земляками і від них дістив заклик негайно приїздити: мое пробування за кордоном давало ворогам українства привід до різних інсінуацій, а українцям і так приходилось дуже прикро тоді (війна дала притоку до лютого нищення українства по всій лінії і з польської, і з російської сторони). Хоч ніякої політичної роботи я тоді за кордоном не робив, проте своїх земляків мусив послухати і в середині падолиста добравсь до Києва. Тут одначе вже з початку війни був приготовлений на мене наказ: як тільки я приїду, зараз мене треба обшукати, арештувати і вислати на Сибір, як небезпечного провідника українського руху».

Заарештований через кілька днів після приїзду до Києва, Михайло Грушевський був на початку 1915 року засланий до надволжького Симбірська (зараз Ульяновськ), відтак, внаслідок громадських протестів і клопотань, у яких брали участь також російські вчені, був переведений до міст, де мав умови для наукової праці – спочатку в Казань (тут познайомився з Костянтином Харlamповичем, істориком родом з Підляшшя, пізнішим членом Всеукраїнської академії

наук), а у вересні 1916 року – в Москву. Через півроку зустрів він тут крах російського самодержавства – «у ролі національного мученика та визнаного провідника всеукраїнського руху, і то не десь за кордоном, а на відстані одного дня подорожі від Києва» (Сергій Плохій).

4 (17) березня 1917 р., тобто через тиждень після початку в Петрограді революції, що призвела до повалення царського правління й створення Тимчасового уряду, у Києві з ініціативи Товариства українських поступовців утворено Центральну Раду – представницький орган, що об'єднував «українські організації на спільніх домаганнях: територіальної автономії України з державною українською мовою». Упродовж кількох наступних місяців перетворилася вона в орган найвищої української влади, який своїми Універсалами у червні 1917 – січні 1918 року проголосив спочатку політичну суб'ектність українського народу («Хай буде Україна вільною. ...хай народ український на своїй Землі має право сам порядкувати своїм життям»), а згодом повну незалежність і суверенність Української Народної Республіки в колі європейських держав у IV Універсалі 22 січня 1918 р.: «Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу. За всіма суспідніми державами, як то: Росія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та інші, ми хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з них не може втрутатися в життя Самостійної Української Республіки».

На очільника Української Центральної Ради одноголосно був обраний Михайло Грушевський, отже, у березні 1917 року вже зовсім формально став він «ватажком гурту українського», так само й боротьба за об'єднання України з мрії переросла у дію. Дію, яка – попри всі «проміжні» поразки й безліч жертв комуністичного терору і Другої світової війни – мусила завершитися перемогою, адже після Визвольних Змагань 1917 – початку 1920-х років «Малоросії» чи «Півдня Росії» вже не існувало. Була лише Україна, навіть якщо протягом семи десятиріч «радянська» – за словами історика Станіслава Кульчицького, сучасна, незалежна Україна після 1991 року будувалася з радянського матеріалу, але за матрицями УНР доби Центральної Ради. Отже, завдання, до якого сам себе покликав 17-річний гімназист, було виконане і ми могли б закінчити нашу розповідь, додавши лише, що саме Михайло Грушевський запропонував, щоб українським державним гербом став знак Володимира Великого – Тризуб.

З проголошенням IV Універсалу біографія Михайла Грушевського, однак, не закінчилася – на посаді голови чи, як тоді неофіційно казали, «президента» Української Центральної Ради (саме тут має коріння сьогодні популярне формулювання «перший президент України») він перебував до її ліквідації унаслідок «гетьманського» перевороту 29 квітня 1918 року, влаштованого командуванням німецького війська, яке попереднього місяця увійшло на терито-

рію УНР у ролі союзника в боротьбі проти російських більшовиків. Протягом кількох місяців правління Павла Скоропадського М. Грушевський «жив у Київі інкогніто, зчаста міняючи місце прожитку і шукаючи спочинку від тяжких переживань в літературно-науковій праці. (...) Вийшов я з свого сховку вже коли гетьман зрезигнував і втік, а Київ заняли українські повстанці». Отже, хоч Українська партія соціалітів-революціонерів (УПСР), членом якої був Грушевський, брала активну участь у опозиційному до гетьманської влади Українському Національному Союзі, а відтак у реституції УНР (грудень 1918 р.), він сам залишився поза її новим політичним центром, Директорією, і опинився у конфлікті з нею. «Все це, – як згодом писав, – скріпило мій давніший намір – перевести свою роботу за кордон, поки на Україні утвориться правління оперте на дійснім представництві трудового народу».

*«Віднині Україна стає Українською
Національною Республікою» – проголошення
ІІІ Універсалу Української Центральної
Ради на Софійській площі у Києві.
У центрі – Михайло Грушевський,
Володимир Винниченко, Симон
Петлюра. 7 (20) листопада 1917 р.*

*Поштова марка УНР з зображенням
будинку, в якому у 1917–1918 роках
засідала Українська Центральна Рада.*

У березні 1919 року Михайло Грушевський виїхав за кордон у якості члена делегації українських соціалістів-революціонерів на конференцію соціалістичного ІІ Інтернаціоналу в Люцерні, відтак проживав у Празі й Відні, де працював у собою ж заснованому Українському соціологічному інституті (почав тоді роботу над черговим великим науковим проектом – 6-томною «Історією української літератури», перші томи якої були надруковані 1923 року). В цей час, разом зі своїми «есерівськими» партійними товаришами-емігрантами Грушевський фактично опинився в опозиції до керівництва УНР, яке продовжувало боротьбу проти більшовиків. Вже на початку 1920 р. ця так звана закордонна делегація УПСП активно почала шукати порозуміння з керівництвом Української Соціалістичної Радянської Республіки, яка була утворена для реалізації більшовицької політики захоплення України, але до кінця 1922 року, коли утворено СРСР, мала формальні ознаки незалежної держави. Ці спроби зберегти позиції у політичному житті на території, завойованій більшовиками, включно з резолюцією про готовність утворення коаліційного українського уряду з більшовиками та засудженням Симона Петлюри й обіцянкою привернути українське село на бік соціалізму, не принесли, однак, успіху. Більшовики не бажали мати жодної конкуренції й не погодилися на легалізацію діяльності УПСП у так званій Радянській Україні, а отже, єдиним наслідком став дозвіл на повернення окремих есерівських діячів, але вже як зовсім приватних осіб. Особою, приїзду якої до «країни рад» з ідеологічно-пропагандивних міркувань дуже бажали самі більшовики, котрі 1923 року почали політику «українізації», яка мала їм дати ширшу підтримку поза російськими і русифікованими середовищами, був Михайло Грушевський. Він сам, попри те, що ставлені ним політичні умови співчасті у «радянському будівництві» були знехтувані, прийшов до висновку, що «робота за кордоном стає все менше продуктивною, корисною з національного становища, і на Україні вже можна працювати з більшою користю».

До Києва Михайло Грушевський приїхав разом з сім'єю в березні 1924 року та почав працю в Київському державному університеті та Всеукраїнській академії наук, дійсним членом якої був обраний ще у грудні 1923 р. (ВУАН ініціювала також офіційний лист від уряду, який гарантував йому імунітет від політичних переслідувань). У «Автобіографії», виданій до свого 60-річчя, писав він, що «двохрічне перебування на Радянській Україні вповні доказало можливість продуктивної наукової праці в сих умовах». Справді, протягом 1924–1926 рр. Грушевський в рамках ВУАН відновив діяльність Історичної секції колишнього Українського наукового товариства, створив Науково-дослідну кафедру історії України, очолив Археографічну комісію та організував комісії для дослідження української історії (історії Києва і Правобережної України, історії Полудневої України, історії Західної України, історії Лівобережної України, історії козач-

Михайло Грушевський з учнями та співробітниками Історичних установ ВУАН в день святкування 60-ліття з дня народження та 40-річчя наукової діяльності. Київ. 3 жовтня 1926 р.

чини тощо), редактував відновлений часопис «Україна», який став друкованим органом УНТ і загальноукраїнським журналом наукового українознавства, та низку інших заснованих тоді видань, працював також над черговими томами «Історії України-Русі» та «Історії української літератури».

Ювілей 60-ліття з дня народження та 40-річчя наукової діяльності історика став святом української науки, якого «ще не бачив Київ». Як згадував один з учасників урочистих зборів у актовому залі Київського університету: «Це був тріумф. Це був вибух великої сили української державної свідомості. Переповнена зала спонтанно стала і влаштувала ентузіастичну довготривалу овацію. В той момент, за винятком кількох шпиків, що напевне сиділи серед публіки, для учасників ювілейного свята можна з певністю сказати, не існувало ні радянської влади, ні комуністичної партії та її диктатури. В її відомості панував лише образ великої соборної України та її духовного вождя – академіка Михайла Грушевського» (Григорій Костюк). Сам ювіляр тоді з надією наголошував: «Я хочу ще жити, щоб працювати, страждати і боротись разом із вами».

Але період ліберального ставлення до Михайла Грушевського швидко скінчився. На початку 1929 р. був він ще обраний дійсним членом Академії наук СРСР (і відразу поставив питання про потребу створення в її складі Інституту української історії), але вже з осені цього року почалася ліквідація академічних установ, до яких вчений був причетний, та ідейна боротьба з його поглядами і науковими роботами. Більшість співробітників і учнів академіка заарештова-

но й заслано. Його самого у березні 1931 р. примусово віправлено до Москви та незабаром заарештовано – як нібіто керівника вигаданого самими ж «чекістами» «Українського націоналістичного центру». Тоді ще, виявляється, не на-зріла пора на «чорне жниво», а отже, у квітні 1931 року Грушевського звільнили з-під арешту і він ще біля трьох років зміг у цьому московському засланні займатися наукою – працював над українською історіографією XVII–XVIII ст.

Помер Михайло Грушевський 24 листопада 1934 р. у Кисловодську – за офіційною версією, від сепсису після операції, зробленої лікарем, що не був хірургом, але взявся вирізувати чиряк, на який вчений несподівано захворів під час відпочинку в цьому підкавказькому курорті (відідвідав його ще під час свого кавказького дитинства). Чи справді був це наслідок людської некомпетентності, чи спецоперація «органів» – не відомо. В будь-якому разі, ця смерть – свого роду *post scriptum* до Голодомору 1932–1933 рр. та прелюдія масових розстрілів української інтелігенції у 1937 році – «ювілейних», проведених на передодні 20-річчя більшовицького перевороту.

Оскільки Михайло Грушевський не був тоді ще публічно затаврований як ворог радянської влади, Рада Народних Комісарів УСРР прийняла постанову, щоб «зважаючи на особливі наукові заслуги перед Радянською Соціалістичною Республікою (...) поховати академіка Грушевського М. С. в столиці України – Києві. Похорон взяти на рахунок держави. Для організації похорону утворити урядову комісію (...) Призначити сім'ї персональну пенсію 500 крб. на місяць».

29 листопада 1934 року Михайло Грушевський спочив на найбільш по-чесному Байковому кладовищі Києва. Над могилою поставлено пам'ятник, виконаний скульптором Іваном Макогоном та мистцем і архітектором Василем Кричевським. Так закінчилось життя великого, хоч, як бачимо, не зовсім «непомильного» українця, який гарного і сонячного вересневого ранку 1866 року прийшов на світ у Холмі.

ISBN 978-83-65428-00-4